

Rejestr katolików gdańskich
pierwszej połowy
XVII wieku. Problem
przydatności i wiarygodności
ksiąg metrykalnych
w badaniach nad stosunkami
międzywyznaniowymi
w dużym protestanckim
ośrodku

Sławomir Kościelak

INSTYTUT HISTORII
UNIwersytet Gdański

ABSTRACT

Register of Gdansk's Catholics in First Half of 17th Century. The Problem of the Usability and Credibility of Register Books in Research on Relations between Religions inside the Large Protestant Centre

This article is an announcement of edition of source material, entitled *Register of Gdansk's Catholics in First Half of 17th Century*. Register now includes the period from year 1608 to 1640 and ca. 2550 names of people, who received sacraments (baptism, matrimony) or who were buried in the parish of St. Bridget in Gdansk (Old Town). These data were influenced by Jesuits because they initiated the implementation of the register books in this church and led official and unofficial ministry in it until forties of 17th Century. Unfortunately data from other Gdansk's churches didn't preserve to our time. We can only additionally use the single data from

some suburban parishes. It should be noted, that the collected source material includes 89% (2265) people, who appeared only once in these register books as parents, children, godfathers (mothers), witnesses, brides, grooms, etc. This proves, that they rather temporarily lived in Gdansk and the Catholic minority in this city was rather unstable. The rest of the Catholic population (11%) included people who repeatedly were in the role of parents, godfathers (mothers), witnesses. They were representatives of the wealthier Catholic families in Gdansk and were the germ of new municipal quasi-elite of Catholics inside the large protestant city. In conclusion, *Register of Gdansk's Catholics* is a very good auxiliary source material, which can be used to the demography, socio-topography, prosopography and genealogy research. It can be especially used to the research on religious identity of communities, which represented different religious face.

KEY WORDS: Gdansk, Protestantism, Catholic minority, religious relations, municipal quasi-elite, register books, demography, genealogy

SŁOWA KLUCZOWE: Gdańsk, protestantyzm, mniejszość katolicka, stosunki międzywyznaniowe, quasi-elita miejska, księgi metrykalne, demografia, genealogia

Podczas prac nad niedawno opublikowaną drukiem przez piszącego te słowa monografią *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*¹ powstał materiał pomocniczy pod roboczym tytułem *Rejestr katolików gdańskich pierwszej połowy XVII wieku*. Posłużył on do napisania ósmego rozdziału wspomnianej wyżej książki, zatytułowanego *Spółeczność katolicka w Gdańsku w XVII–XVIII wieku*². Zestawienie to sporządzono w układzie alfabetycznym według nazwisk (dla części osób można było ustalić jedynie imiona). Przygotowany do edycji materiał nie ma zatem charakteru oryginalnego źródła dokumentacyjnego, podobnego do publikowanych już w specjalistycznych czasopismach spisów parafian, wykazów „dusz” i ludności, zawartych w takich periodykach jak „Przeszłość Demograficzna Polski”³, *Genealogia*⁴ lub „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”⁵. Inspiracją, ale i punktem odniesienia dla *Rejestru katolików gdańskich* stał się znany w historiografii i kilkakrotnie już w literaturze przedmiotu wykorzystywany raport o katolikach gdańskich z początków rządów w diecezji włocławskiej biskupa Hieronima Rozrażewskiego, zatytułowany *Nomina Catholicorum z 1583 r.*⁶ Spis ten zawierał zaledwie 32 wymienione z imienia i nazwiska osoby, można uznać – najznacniejszych w tym okresie katolickich mieszkańców Gdańska. Było w tej liczbie tylko dwoje

1 S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012. Wcześniej także ukazał się artykuł mojego autorstwa pt. *Panorama katolickiej społeczności w Gdańsku w pierwszej połowie XVII wieku. Zarys problemu* [w:] *Miscellanea pomorskie. Studia z dziejów Pomorza Zachodniego i Nadwiślańskiego*, W. Skóra (red.), Słupsk 2008, s. 9–23.

2 *Idem*, *Katolicy w protestanckim Gdańsku...*, s. 341–386.

3 M.in. H. Głowacki, *Spis parafian leśnickich z 1720 r.*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1967, t. 1, s. 195–220; M. Górny, „*Status animarum*” parafii Szaradowo z 1766 r., „Przeszłość Demograficzna Polski” 1985, t. 16, s. 163–174; M. Kędzelski, *Spis ludności parafii Droszew z 1791 r.*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1985, t. 16, s. 175–196; B. Kumor, *Spis ludności Dobrego Miasta z 1695 r.*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1975, t. 7, s. 3–73; A. Weiss, *Spis ludności katolickiej parafii Wolsztyn z 1791 r.*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1984, t. 15, s. 115–139.

4 *Spis ludności parafii będkowskiej z 1791 roku*, wyd. K. Rzemieniecki, „Genealogia” 2003, t. 15, s. 109–128.

5 *Spis ludności parafii Zbąszczyń z 1796 roku*, wyd. B. Kumor, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” [dalej: ABMK] 1981, t. 43, s. 281–342; *Spisy ludności*

katolickiej parafii Wolsztyn sporządzone dla Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej w 1791 i 1792 roku, wyd. A. Weiss, ABMK 2003, t. 82, s. 379–457.

6 Archiwum Diecezjalne we Włocławku, ABKP, 11 (30), f. 284v; *Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae: episcopo factae*, t. 3, wyd. S. Kujot, Toruń 1899 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu), s. 497–498.

7 J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846 w świetle tabel ruchu naturalnego*, Gdańsk 1995, s. 171.

8 Zob. P. Bokota, *Księgi metrykalne parafii św. Jana we Włocławku jako źródło do badań nad miejscową społecznością do końca XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1997, t. 20, s. 95–104.

zubożałych przedstawicieli warstwy patrycjuszowskiej (bez wpływu na władzę) i ośmiu mistrzów cechowych – rzemieślników. Rodziło się pytanie, czy osoby te były wiarygodną i właściwą reprezentacją ówczesnej katolickiej elity miasta, i pojawiało się jeszcze ciekawsze zagadnienie – na ile trwała i zakorzeniona w obrębie jego murów. Dla schyłku XVI w. z powodu braku stosownych źródeł, tak metrykaliów, jak i innych zestawień osobowych – kwestie te były niemożliwe do ustalenia. Ponieważ jednak najstarsze katolickie księgi metrykalne powstały w Gdańsku już w początku XVII w., możliwe stało się przynajmniej częściowe przebadanie rozwoju społeczności katolików w pierwszej połowie XVII wieku, w czasie gdy liczebność tej grupy – na podstawie wiarygodnych badań Jana Baszanowskiego⁷ – znowu zaczęła się zwiększać. Zebrano w rezultacie sporą ilość informacji o katolickiej ludności Gdańska z tego okresu. Nie jest to materiał do końca miarodajny, ponieważ nie dotyczy całości miasta, a wpisy nie pozwalały na ustalenie szeregu istotnych szczegółów personalnych odnotowanych osób. Nie można go zatem w pełni wykorzystać do zalecanych w literaturze przedmiotu typowych badań dotyczących danych z ksiąg metrykalnych – w zakresie demografii, socjotopografii, genealogii i prozopografii⁸. Brak jest np. jakichkolwiek wskazówek, na podstawie których można by ustalić strukturę wieku tej grupy. W znikomym stopniu zachowały się informacje o pochodzeniu i wykonywanej profesji. Można jednak wyciągnąć szereg ciekawych wniosków i hipotez odnośnie do ogólnej sytuacji mniejszościowej grupy katolików w Gdańsku pierwszej połowy tego stulecia, jak również wykorzystać pozyskane informacje do uzupełnienia wiedzy o stosunkach pomiędzy przedstawicielami różnych wyznań w dużym protestanckim ośrodku miejskim.

Wzorem zestawienia stał się zbiór nazwisk mieszkańców Bydgoszczy sporządzony przez Marię Czaplicką-Niebalską dla bardzo długiego okresu w dziejach tego

miasta, od końca średniowiecza po połowę XVIII w.⁹ Spis ten ma układ alfabetyczny i liczy niecałe 3700 haseł¹⁰. Zgromadzono w nim najbardziej podstawowe, możliwe do ustalenia dane osobowe mieszkańców nowożytnej Bydgoszczy, to znaczy obok nazwiska i imienia także miejsce zamieszkania, status społeczny, zawód, ale przede wszystkim rok występowania w źródłach wraz z notką bibliograficzną takiego wskazania. W przygotowywanym do edycji *Rejestrze katolików gdańskich* możliwe do przedstawienia są nazwiska i imiona (lub czasem same tylko imiona) osób korzystających z posługi sakramentalnej, w tym także świadków i osób asystujących podczas kościelnych uroczystości. Odnotowano w skrótowej formie rok danego wydarzenia ze wskazaniem roli (skrótów: ojc. – ojciec, mat. – matka, s. – syn, c. – córka, chrz. – chrzestny oraz asystujący przy chrzcie, śl. – zaślubiony, św. – świadek, poch. – pochowany) oraz notkę bibliograficzną ze wskazaniem cytowanej księgi metrykalnej (użyty w zapisach skrót zawiera elementy sygnatury akt przechowywanych obecnie w Archiwum Archidiecezjalnym w Gdańsku-Oliwie). Dodatkowo – gdy było to możliwe – przy zawierającej związek małżeński kobiecie podano nazwisko jej ojca lub poprzedniego męża, jeśli była wdową. Jedynie w przypadku danych dotyczących ślubów możliwe było wskazanie miejsca pochodzenia, a także – przy niektórych osobach – wykonywanej profesji. Niestety, danych o miejscu pochodzenia i profesji prawie wcale nie zawierają cytowane księgi chrztów, co bardzo osłabia pod względem prozopograficznym wartość zebranego materiału. Przykładowy fragment *Rejestru* m.in. z informacjami na temat rodziny Hanów (w tym sławnego malarza barokowego Hermana Hana) zawiera tabela 1.

9 M. Czaplicka-Niedbalska, *Nazwiska mieszkańców Bydgoszczy od II połowy XV w. do I połowy XVIII w.*, Bydgoszcz 1995.

¹⁰ *Ibidem*, s. 27.

¹¹ Na ślubach Szymona Reinigera i Gehrta Hana. Ten pierwszy był później znanym gdańskim drukarzem, drugi to syn Hermana. Zob. AAOLIwa, D 46. O Szymonie Reinigerze: Z. Nowak, *Reiniger Szymon (?-ok. 1662)* [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4, Z. Nowak (red.), Gdańsk 1997, s. 51–52. Pozyskana z ksiąg metrykalnych informacja uzupełnia naszą wiedzę o tym gdańskim drukarzu.

Tabela 1. Fragment *Rejestru katolików gdańskich* – litera „H”
(pierwszych 16 osób)

Nazwiska w układzie alfabetycznym
Hader Matthias, chrz. 1638, chrz. 1640, D 45
Hag Elisabetha, chrz. 1611, D 45
Halman Paulus z Micha[łowa?], śl. (z wdową Engel) 1634, D 46
Hamman Michael, chrz. 1619, D 45
Han (Hansche, Haansche) Barbara, chrz. 1609, chrz. 1610, chrz. 1611, chrz. 1612, chrz. 1615, mat. 1616, chrz. 1619, chrz. 1622, D 45; św. 1619, D 46
Han Brigitta (c. – Hendrich Steff), śl. (Gehrt Han) 1622, D 46
Han Gehrt (Geselle – czeladnik), śl. (Brigitta) 1622, św. 1626, D 46
Han Herman, chrz. 1609, chrz. 1615, ojc. 1616, chrz. 1619, chrz. 1620, chrz. 1621 (2x), św. 1621, D 45; św. 1622 (2x) ¹¹ , D 46
Han Magdala, c. 1616, D 45
Hanke (Hauke?) Anna, mat. 1623, D 45
Hanke (Hauke?) Joannes, s. 1623, D 45
Hanke (Hauke?) Philippus, ojc. 1623, D 45
Hanman Anna, mat. 1629, D 45
Hanman Elisabetha, c. 1629, D 45
Hanman Paulus, chrz. 1639, D 45
Hanman Petrus, ojc. 1629, D 45

Źródło: Archiwum Archidiecezjalne w Gdańsku-Oliwie [dalej: AAOLIwa], D 45, D 46 (śluby, pochówki).

W tabeli 1, poza częstotliwością występowania poszczególnych nazwisk (szczegółowy komentarz poniżej), zwraca uwagę problem z odczytaniem niektórych nazwisk, niestety trudnych czasami do zweryfikowania nazw własnych. Pojawia się on przy zapisach niewyraźnie bądź niedbale sporządzonych lub na kartach

uszkodzonych przez użytkowanie. Nazwiska (imiona), co do których brzmienia zaistniały pewne wątpliwości, zasygnalizowano znakiem zapytania.

Możliwa do wykorzystania baza źródłowa dla pierwszej połowy XVII w. w odniesieniu do gdańskich katolików nie przedstawia się zbyt imponująco. Pozbawieni świątyni parafialnej katolicy zdani byli wówczas w dużym i silnym protestanckim ośrodku na zaledwie trzy świątynie klasztorne, mając jeszcze do dyspozycji plebanię kościoła Mariackiego, ale bez owej największej świątyni w mieście, bo ta od 1572 r. służyła wyłącznie luteranom. Klasztory gdańskie dopiero wychodziły z kryzysu liczebności, dyscypliny, zaangażowania w kaznodziejstwo, a z kolei ekspansywni jezuita nie zdołali we wnętrzu protestanckiego ośrodka utworzyć pełnoprawnej siedziby o randze kolegium. Zalecenia biskupów i synodów w zakresie prowadzenia ksiąg metrykalnych w diecezji wrocławskiej – w której skład wchodził Gdańsk – znane już od 1568 r.¹², nie były tu realizowane¹³. Do naszych czasów przetrwały dla pierwszej połowy XVII w. jedynie księgi metrykalne z kościoła św. Brygidy na Starym Mieście, założone tamże w 1608 r. (ale tak wcześniej tylko w kategorii chrztów)¹⁴. Księgę ślubów w tym kościele założono w 1619 r.¹⁵, natomiast księgę zgonów, najmniej zresztą szanowany spośród ksiąg metrykalnych rodzaj zapisów, w niewielkim tylko stopniu może zastąpić zamieszczony w najstarszej księdze metrykalnej tego kościoła rejestr pochówków i krypt grobowych¹⁶. Księgi te nie mają paginacji, co nie ułatwia ich cytowania. Można ponadto wykorzystać kilka zachowanych przykładowych wpisów z księgi metrykalnej chrztów prowadzonej przez jezuitów w kaplicy domowej na plebanii NMP, a pochodzących z roku 1636. Zapisy te wespół z innymi fragmentami ksiąg metrykalnych z okresu przed wybudowaniem na plebanii Kaplicy Królewskiej zostały niedawno opublikowane w „Roczniku Gdańskim”¹⁷. Pojedynczy gdańszczanie wyznania katolickiego występowali także w zachowanych do naszych czasów księgach metrykalnych z kościołów

12 R. Kotecki, *Rejestracja metrykalna wiernych w świetle potrydenckiego ustawodawstwa Kościoła katolickiego. Szczególne uwzględnienie prawodawstwa diecezji chełmińskiej, gnieźnieńskiej, płockiej i wrocławskiej*, „Nasza Przyszłość” 2009, t. 112, s. 153, 159.

13 Oprócz kłopotów z przeprowadzaniem potrydenckich reform doszły do tego inne okoliczności historyczne. Księgi metrykalne istniały – jak dowodzi tego wizytacja z 1642 r. – we wszystkich czterech katolickich obiektach sakralnych już w pierwszej połowie XVII w., jednak te z kościoła i klasztoru karmelitów zostały zniszczone podczas tumultu w 1678 r., a dominikańskie spłonęły w trakcie oblężenia w 1813 r. Zob. S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku...*, s. 270–272.

14 AAOLIwa, D 45. Jest to właściwie czystopis księgi chrztów starannie przepisany w 1674 r. przez Joannesa Petrusa Bärška, nauczyciela szkoły przyklasztornej w klasztorze brygidek, z pierwowzoru, jakim był tom opatrzony obecnie sygnaturą D 46, zawierający jednocześnie chrzty (z lat 1608–1694), śluby (z lat 1619–1694) i zgony (z lat 1688–1694). Do czystopisu przepisano wyłącznie chrzty tylko do 1692 r. wyłącznie. Należy docenić dużą staranność w sporządzeniu tej kopii. Pierwsza księga metrykalna w kościele św. Brygidy powstała przy współudziale pracującego tam incognito jezuita, Andreasa Aigemanna, ukrywającego się w Gdańsku pod nazwiskiem Andreas Antander. Zob. S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku...*, s. 270.

15 AAOLIwa, D 46.

16 *Ibidem*.

17 S. Kościelak, *Księga metrykalna z jezuickiej stacji misyjnej na Plebanii NMP. Najstarsze zapisy chrztów i ślubów sprzed 1683 r. w parafii*

katolickiej w Gdańsku, „Rocznik Gdański” 2011/2012, t. 71/72, s. 29–36. Artykuł powstał na bazie materiału zdeponowanego obecnie w Archiwum Państwowym w Gdańsku, sygnatura teczek: APG 300, R/Pp. 23, s. 232–234.

¹⁸ AAoliwa, D 28.

¹⁹ Zob. S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk–Kraków 2003, s. 289–298. Ostatecznie odsunięto ich od posługi w tym kościele w listopadzie 1641 r.

²⁰ Należy zauważyć, że wyżej wspomniana zachowana do naszych czasów księga metrykalna chrztów z jezuickiego kościoła pw. Nawiedzenia NMP na Starych Szkotach kończy się na 1642 r., a ciągłość zachowuje jedynie księga ślubów tej parafii.

²¹ S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku...*, s. 343–345.

w podmiejskich posiadłościach kościelnych, m.in. z jezuickiego kościoła pw. Nawiedzenia NMP w Starych Szkotach¹⁸ oraz cysterskiego kościoła św. Jakuba w Oliwie.

Rejestr, który na podstawie tak wąsko zakrojonego materiału udało się opracować, obejmuje na razie lata 1608 (1607)–1640. Okres ten w dziejach klasztoru brygidek – paradoksalnie – zaznaczył się silnym wpływem Towarzystwa Jezusowego, prowadzącego w kościele św. Brygidy jawnie i niejawnie aż do 1641 r. działalność duszpasterską¹⁹. Jeżeli uwzględnić, że również dwa kolejne, z czterech ujętych w niniejszym zestawieniu, ośrodki pozostawały w ich gestii²⁰, śmiało można ten period nazwać okresem jezuickim w dziejach katolickiego duszpasterstwa w Gdańsku. Obejmujący badanie okres 33 lat to również mniej więcej czas trwania jednego demograficznego pokolenia, który stwarza możliwość zaobserwowania pewnych długofalowych zmian. Co do zasięgu terytorialnego należy uznać, że nie jest to rejestr miarodajny dla całości zespołu miejskiego Gdańska, około 95% zgromadzonych w prezentowanym tu zbiorze rekordów pochodzi bowiem z jednego tylko staromiejskiego kościoła. Na Starym Mieście był przecież kolejny kościół klasztorny – karmelitów, a na Głównym Mieście i w ogóle w całym Gdańsku o wiele bardziej popularny był dominikański kościół św. Mikołaja. W badaniu szacunkowym, jakie udało się w cytowanej tu monografii społeczności katolickiej przeprowadzić dla drugiej połowy XVIII w., okazało się np., że jakkolwiek Stare Miasto stanowiło największe skupisko katolików w aglomeracji gdańskiej, to dość znaczące liczby katolików zamieszkiwały wówczas także obszar Dolnego Miasta oraz Starego Przedmieścia, a w rozproszeniu – również Głównego Miasta²¹.

Rejestr ten liczy w tej chwili około 2550 osób, w rozbięciu na płci – 1390 mężczyzn i 1160 kobiet. Można mówić o nieustannym progresie tej liczebności w miarę opracowywania kolejnych dekad, jednak największy, skokowy wręcz, wzrost nastąpił już w drugiej dekadzie XVII w.,

następnie ustalił się na poziomie przeciętnie około 5% nowych wpisów nazwisk na każdy rok w dekadzie 1631–1640 (ok. 25% w cyklu pięcioletnim, opisanym w tabeli 2).

Tabela 2. Liczba osób dla wybranych lat w zaokrągleniu (do pełnych dziesiątek)

	Rok					
	1613	1621	1625	1630	1635	1640
Liczba osób	240	660	930	1630	2030	2550
Wzrost w stosunku do poprzednich notowań w %	–	175%	40,9%	75,3%	24,5%	25,6%

Źródło: AAOLIWA, D 28, D 45, D 46 (śluby, pochówki), APG, 300, R/Pp. 23, s. 232–234.

Sporą część tak ujętej populacji stanowiły jednakże urodzone w tym okresie dzieci, ogółem 517, w tym 265 chłopców i 252 dziewczynki²², co daje 20,3% ogółu zebranych danych. W tej liczbie 37 dzieci było nieślubnych (a przynajmniej niskiego pochodzenia, bez podania ich nazwisk, także imienia ojca, a nawet obojga rodziców). Można założyć, stosownie do badań demograficznych właściwych dla tego okresu, że znaczna część tych dzieci umarła w niemowlęctwie i nie współtworzyła w kolejnych pokoleniach katolickiej społeczności miasta. Co jest charakterystyczne, mimo objęcia badaniem okresu 33 lat – czyli czasu trwania jednego pokolenia – nie udało się odnaleźć takich dzieci, które pozostałyby w tym samym obszarze zamieszkania (parafii), stworzyły następnie swoje własne rodziny i miały również dzieci.

Jednak największym zaskoczeniem w zebranych materiale badawczym jest fakt, że 89% z ujętych niniejszym spisem osób (czyli 2265 z 2550) to bohaterowie „jednej

²² Współczynnik maskulinizacji noworodków w badanej grupie należy uznać za w miarę właściwy i nieodbiegający od normy. Zob. C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 178.

²³ W danych prezentowanych w tabeli 1 takich osób jest 9 na 16, co jest oczywiście niemiernie dla całości danych, zależało mi jednak na pokazaniu fragmentu *Rejestru* o ciekawych i zróżnicowanych wpisach (stąd m.in. osoba Hermana Hana).

akcji”, są nimi obok wspomnianych wyżej dzieci także rodzice, chrzestni, zaślubieni, świadkowie ślubów, których odnotowano w cytowanych księgach tylko jeden raz, dla jednej sakramentalnej czynności²³.

Tabela 3. Osoby odnotowane w zebranych materiałach źródłowych tylko jeden raz

Kategoria odnotowania	Łączna liczba notowań	Notowania danej kategorii w %	% ogółu notowań
Rodzice (ojciec i matka razem)	672	29,7%	26,4%
<i>W tym rodzice bez nazwisk</i>	32	1,4%	1,2%
Dzieci (synowie i córki)	517	22,8%	20,3%
<i>W tym dzieci bez nazwisk (i nieślubne)</i>	37	1,6%	1,4%
Chrzestni obojga płci	784	34,5%	30,8%
<i>W tym chrzestni bez nazwisk</i>	37	1,6%	1,4%
Świadkowie (łącznie mężczyźni)	122	5,4%	4,8%
Zaślubieni	160	7,1%	6,3%
Pochowani w kościele św. Brygidy	10	0,5%	0,4%
Razem	2265	100%	89%

Źródło: AAOLIwa D 28, D 45, D 46 (śluby, pochówki), Pp. 23, s. 232–234.

Jak należy zinterpretować ten wynik? Skoro osoby dorosłe pojawiają się w *Rejestrze* tylko jeden raz, to albo przeniosły się do innej parafii w mieście, albo wyemigrowały z miasta, albo uległy w międzyczasie jakiejś chorobie, zarazie i umarły. W każdym razie nie zdołały w Gdańsku (w tej części miasta) zapuścić korzeni.

Świadczyłyby to ogólnie o pewnej niestabilności i dużej mobilności pośród członków katolickiej społeczności Gdańska. Choć procent osób bez nazwiska jest – to trzeba przyznać – niski, status społeczny i majątkowy ówczesnych katolików należy uznać za raczej niski. To służba domowa, ludzie utrzymujący się z dorywczych zajęć lub próbujący czasowo szczęścia w dużym mieście, a zatem szybko przenoszący się w inne miejsce²⁴ – stąd wrażenie, że jakby „wyparowali” z miasta, a przynajmniej z objętej zachowanymi źródłami dzielnicy. O niektórych z nich zresztą, zwłaszcza zawierających związki małżeńskie w Gdańsku, wiadomo, że pochodzili z innych ośrodków miejskich, np. z Pucka, Braniewa, i okolicznych miejscowości katolickiej Warmii, a czasem z bardzo daleka²⁵. Można być pewnym, że przybysze z objętej reformacją Rzeszy albo z luterańskich Prus Książęcych – np. z Królewca – byli żyjącymi w swoich rodzimych środowiskach w rozproszeniu katolikami, w Gdańsku korzystającymi z okazji zawarcia katolickiego, sakramentalnego związku. W tej liczbie mieszczą się także m.in. przedstawiciele szlachty pomorskiej i mieszkańcy okolicznych wiosek, np. posiadłości biskupich bądź brygidiańskich, a zatem nawet nie są to mieszczanie. Tak czy owak można postawić w związku z tym hipotezę, że spory procent wyżej wymienionych osób to ludzie przebywający w Gdańsku doraźnie i tu – w drodze wyjątku – przyjmujący sakramenty bądź poproszeni o wzięcie udziału w takiej uroczystości. Nie można jednak nie brać pod uwagę, że zwłaszcza w stosunkowo licznej kategorii chrzestnych (30,8% ogółu danych i 34,5% w kategorii odnotowań jednorazowych) znajdowały się również osoby wyznania protestanckiego. Szkopuł w tym, że informacje te były na ogół skrętnie zatajane – nie wiadomo, czy przez uczestniczące w chrztach (ewentualnie ślubach) rodziny, za to na pewno przez wpisujących dane o tych uroczystościach księży. Bezpośrednio taka informacja pojawiła się tylko jeden raz, w przypadku niejakej Elizabethy Kalmarsch,

²⁴ S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku...*, s. 373.

²⁵ *Ibidem*, s. 375.

²⁶ *Ibidem*, s. 373–374.

²⁷ *Idem*, *Protestanczy prowizorzy klasztoru brygidek w Gdańsku na przełomie XVI i XVII wieku*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 2010, t. 4, s. 83.

²⁸ S. Matysik, *Eliasz Konstanty Schröder. Gdański prawnik i sekretarz królewski z XVII wieku. Życie i dzieło*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1954, t. 6, s. 153–175.

²⁹ Archiwum Państwowe w Gdańsku [dalej: APGd], 353/40 (chrzty parafii św. Katarzyny 1619–1640), s. 163.

³⁰ S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku...*, s. 356–357.

chrzestnej w 1636 r. W rubryce zapisano, że była luteranką. Wykazanie takich osób umożliwia jedynie wiedza pozaźródłowa. Jest np. wysoce prawdopodobne, że występujący jeden raz jako chrzestny w 1625 r. (u niejakiego Palmeriusa) Tiedemann Giese, mógł być luteraninem, skoro cała jego – ciesząca się zresztą w większości patrycjuszowskim statusem – rodzina już w drugiej połowie XVI w. uchodziła za luterancką. To samo być może da się powiedzieć o tajemniczym Janie (Joannesie) Ferberze, chrzestnym z roku 1639 r.²⁶ Pośród luteran – jako jedną z czołowych – umieszczano także rodzinę von der Linde, której przedstawiciel, Hans, był chrzestnym w kościele św. Brygidy w 1608 r. Wszystkie trzy wymienione wypadki mogą jednak świadczyć również o istnieniu jakichś bocznych, zubożałych gałęzi tych rodzin, które zdecydowały się pozostać przy katolicyzmie. Zupełnie inna sprawa jest z osobami, które zaistniały w historii jako zdeklarowani luteranie. Luteraninem był np. Christian Strobandt (chrzestny w kościele św. Brygidy w 1627 r.), w latach 20. XVII w. prowizor majątku klasztoru brygidek z ramienia miasta²⁷. Odnotowany w 1639 r. jako chrzestny Elias Schroetter (Schroeder) to najprawdopodobniej ojciec późniejszego sławnego prawnika, dwukrotnego centumwira i konwertyty na katolicyzm, zmarłego w 1680 r., Eliasa Konstantina von Trewena Schroedera²⁸, był on zatem wyznania kalwińskiego. Zapisany jeden raz jako świadek ślubu w 1631 r., Matthias Foss był być może tożsamy z człowiekiem o tym samym imieniu i nazwisku, który w 1628 r. ochrzcił swojego syna, Georga, w znajdującym się po sąsiedzku luteranckim kościele św. Katarzyny²⁹. Jeżeli postawić tezę, że miał on na dodatek coś wspólnego z jednym z sześciu katolickich centumwirów, w 1678 r. wprowadzonych przez Jana III Sobieskiego do składu Trzeciego Ordynku, Karolem (Carolusem) Fossem³⁰, to mielibyśmy w Matthiasie ciekawy przykład przedstawiciela międzywyznaniowego pogranicza, wykazującego w tej fazie kłopoty z określeniem swojej religijnej tożsamości.

Tabela 4. Osoby odnotowane w zebranych materiale źródłowym więcej niż jeden raz tylko w jednej roli

Kategoria odnotowania	Łączna liczba notowań	Notowania danej kategorii w %	% ogółu notowań
Rodzice	58	40,7%	2,3%
Chrzestni	79	55,7%	3,1%
Świadkowie	5	3,6%	0,2%
Razem	142	100%	5,6%

Źródło: AAOLIwa, D 28, D 45, D 46 (śluby, pochówki), APG, 300, R/Pp. 23, s. 232–234.

Tych, którzy częściej niż jeden raz byli np. rodzicami, chrzestnymi, świadkami, jest nieznacznie więcej aniżeli tych, którzy wystąpili w księgach metrykalnych w różnych rolach (5,6% wobec 5,4% ogółu notowań). Z pewnością powtarzanie danych oznaczało w ich przypadku, że byli w tym miejscu (najczęściej na Starym Mieście) ludnością zasiedlającą, dysponującą większym prestiżem społecznym, czasami obywatelstwem miasta, ale nade wszystko mającą stałe i dobre zajęcie. Tu najczęściej znajdujemy rzemieślników, czeladników, osoby ze służby kościelnej przy parafii, ale także ludzi wolnych zawodów. Co więcej, można ich uznać za – z niewielkimi wyjątkami – zdeklarowanych katolików, chociaż i tu zdarzają się sytuacje i osoby o szczególnym statusie. Nie budzi wątpliwości zwłaszcza pula rodziców, którzy po kilkakroć odnotowywali w katolickim kościele chrzest swoich kolejnych potomków. Jednakże zwłaszcza wśród chrzestnych kilka osób było na pewno luteranami bądź świeżo upieczonymi konwertytami z luteranizmu na katolicyzm i oczywiście można snuć różne hipotezy na temat ich obecności w tym gronie. Do takich osób należał między innymi Gustav Sparre, dwukrotnie chrzestny w kościele św. Brygidy (lata 1622 i 1625), przedstawiciel szwedzkiej politycznej emigracji w Gdańsku, brat Erika, dygnitarza na szwedzkim dworze Zygmunta III Wazy³¹.

³¹ W. Łygaś, *Gdańsk. Szwedzkie karty historii*, Gdańsk 2001, s. 83–84.

32 K. Cieślak, *Kościół cmentarzem. Sztuka nagrobna w Gdańsku (XV–XVIII w.)*. „Długie trwanie” epitafium, Gdańsk 1992, s. 44–45 i in.

33 A. Drygas, *Jan Ernest Scheffler (ok. 1604–1673)* [w:] *Słownik bibliograficzny...*, s. 152.

Jego dwukrotną obecność podczas katolickiej uroczystości należy uznać nie tylko za czystą kurtuazję, ale także za rezultat związków rodzinnych oraz międzywyznaniowych. Jego siostra, Beata, była żoną Gabriela Possego, barona i królewskiego komisarza wojennego w Gdańsku. I ona, i jej mąż byli katolikami, po kilkakroć występującymi na kartach księgi metrykalnej kościoła św. Brygidy jako chrzestni i w tym kościele pochowanymi, o czym świadczą nie tylko zapis na liście pochówków, ale także epitafium grobowe na ścianie tej świątyni³². Sympatykiem Kościoła katolickiego, a następnie konwertytą na katolicyzm był znakomity medyk gdański Johann Ernst Scheffler, chrzestny w kościele św. Brygidy oraz jezuickim kościele pw. Nawiedzenia NMP na Starych Szkotach aż czterokrotnie, w latach 1635, 1636 (2 razy) i 1638. Ponieważ jednak członkowie jego najbliższej rodziny – żona i dzieci – pozostali luteranami, nigdy nie pojawili się obok niego w tej księdze³³.

Tabela 5. Osoby odnotowane w zebranych materiale źródłowym więcej niż jeden raz w różnych funkcjach

Kategoria odnotowania	Łączna liczba notowań	Notowania danej kategorii w %	% ogółu notowań
Rodzice i chrzestni	48	35,1%	1,9%
Zaślubieni i rodzice	37	26,9%	1,4%
Świadkowie i chrzestni	10	7,5%	0,4%
Chrzestni i pochowani	5	3,7%	0,2%
Rodzice, chrzestni, świadkowie	32	23,1%	1,2%
Zaślubieni, rodzice i świadkowie	5	3,7%	0,2%
Razem	137	100%	5,3%

Źródło: AAOLIwa, D 28, D 45, D 46 (śluby, pochówki), APG, 300, R/Pp. 23, s. 232–234.

Odnotowani z tabeli 4 to nie tylko osoby zasiedziały w Gdańsku i na Starym Mieście, ale także szanowane i obdarzone dużym autorytetem lokalnej katolickiej społeczności. Jeżeli jednocześnie pełniły funkcje rodziców, chrzestnych i świadków, można je uznać za osoby wyznania katolickiego, a co więcej – należy spodziewać się, że to właśnie w ich kręgu rodzinnym mogła w następnych dekadach wytworzyć się pewna ciągłość pokoleniowa zamieszkiwania. W gronie tym wyróżniali się między innymi obywatele miasta, ojcowie, chrzestni i świadkowie, wśród których prawdziwą gwiazdą był Herman Han, znakomity malarz, starszy świeżo założonego w Gdańsku cechu malarzy. Herman Han pojawił się w Gdańsku pod koniec XVI w. Wiadomo, że wszystkie zapisy dokumentujące jego początkowy pobyt na tym terenie sporządzone zostały w księgach luteranckiego kościoła NMP. Tu zostali ochrzczeni jego synowie z małżeństwa z pierwszą żoną, Elzą: Herman (1598, zmarły zapewne w niemowlęctwie) i Gerhard-Gehrt (1599) – później także malarz (zob. tabela 1). Herman Han mieszkał wówczas w Siedlcach³⁴. Niewykluczone jest zatem, że jego pierwsza żona była protestantką, a być może i on sam w tym okresie skłaniał się ku luteranizmowi. Po rychłej śmierci Elzy (w 1602 r., na skutek zarazy) młody wdowiec poślubił w 1604 r. Barbarę Sparrgut. W tym wypadku ślub również miał się odbyć w kościele Mariackim (tu dano na trzykrotne zapowiedzi), a jednak w ostatnim momencie przeniesiono go do innej świątyni³⁵. Jeszcze jednak do 1608 r. włącznie oboje bywali chrzestnymi w tym luteranckim kościele. Odnotowania w kościele św. Brygidy są zatem świadectwem nie tylko konwersji Hana na katolicyzm, ale także, w późniejszym czasie, gorliwego wyznawania tej wiary. W 1625 r. Herman Han był bowiem współzałożycielem moderowanego przy tym kościele przez jezuitów Bractwa Najświętszego Sakramentu³⁶. A zatem dzięki tym wpisom udało się ustalić arcyciekawe szczegóły życiorysu jednego z najwybitniejszych barokowych

34 J. Pałubicki, *Malarze gdańscy. Malarze, szklarze, rysownicy i rytownicy w okresie nowożytnym w gdańskich materiałach archiwalnych*, t. 2, Gdańsk 2009, s. 282.

35 Zarówno J.S. Pasierb (*Malarz gdański Herman Han*, Warszawa 1974, s. 15), jak i J. Pałubicki (*op.cit.*, s. 280) są zgodni co do tego, że ślub nie odbył się w kościele NMP, z kolei J. Tylicki (*Rysunek gdański ostatniej ćwierci XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Toruń 2005, s. 150) twierdzi, że jednak odbył się w tym kościele. Czy ślub ten mógł zostać udzielony już wówczas w kościele katolickim (gdyby np. druga żona Hermana była katoliczką), jest nie do sprawdzenia, bo nie zachowały się z tego okresu żadne katolickie księgi metrykalne z obszaru Gdańska, a i z jego okolic jest ich niewiele. Sprawdzono jednak dokładnie księgi metrykalne ewangelickie, dość dobrze zachowane z tego okresu, i również w nich nie odnaleziono informacji o ślubie, co należy uznać za bardzo wymowne.

36 S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku...*, s. 310.

malarzy Rzeczypospolitej. Obywatelami miasta byli także Paulus Clausen oraz Jacobus Naetler, natomiast do prawdziwych rekordzistów zaliczali się po dziewiętnaście–dwadzieścia razy występujący w tych księgach jako rodzice, chrzestni i świadkowie tacy katolicy jak Christophorus Hennig, Georg Luchs, Georg i Anna Peters. Wilhelm Jantzen, odnotowany dziesięciokrotnie w latach 1611–1621, po śmierci żony, Magdaleny, musiał natomiast poślubić luterankę, Reginę, później bowiem odnotowywano go już tylko w księgach luterńskiego kościoła św. Katarzyny³⁷. W źródłach zwraca uwagę to, że zazwyczaj to kobiety, żony owych szacownych obywateli-katolików, były częściej proszone jako chrzestne aniżeli ich mężowie.

Tabela 6. Osoby najczęściej występujące w różnych funkcjach w księgach metrykalnych (w układzie alfabetycznym)

Nazwisko, lata odnotowywania	Funkcja				
	Zaślubiony	Rodzic	Chrzestny	Świadek	Razem
Block Jacobus (1626–1639)	1	7	–	1	9
Block Anna (1626–1639)	1	7	4	–	12
Clausen Paulus (1609–1639)	–	5	8	1	14
Clausen Cornelia (1625–1631)	–	2	2	–	4
Han Herman (1609–1622)	–	1	6	3	10
Han Barbara (1609–1622)	–	1	7	–	8
Hennig Christophorus (1608–1625)	–	–	19	1	20
Hennig Catharina (1613–1621)	–	–	3	–	3
Jantzen Wilhelm (1611–1621)	–	2	8	–	10
Jantzen Magdalena (1612–1616)	–	2	4	–	6
Luchs Georg (1620–1639)	–	5	9	7	21
Luchs Catharina (1620–1639)	–	5	5	–	10
Meynau Hubertus (1608–1626)	–	2	13	–	15
Meynau Dorothea (1608–1628)	–	2	1	–	3
Naetler Jacobus (1623–1638)	–	2	7	1	10
Naetler Catharina (1635–1638)	–	1	3	–	4
Peters Georg (1609–1637)	–	4	11	5	20
Peters Anna (1609–1635)	–	4	16	–	20
Tembski Christophorus (1614–1625)	–	5	5	1	11
Tembski Anna (1614–1628)	–	5	11	–	16

Źródło: AAOLIwa, D 28, D 45, D 46 (śluby, pochówki), APG, 300, R/Pp. 23, s. 232–234.

Na koniec przedstawię zestawienie danych z *Rejestru* z danymi zawartymi w *Nomina Catholicorum* z 1583 r. Jego celem jest wyróżnienie podobnych nazwisk i wykazanie ciągłości pokoleniowej na przełomie XVI i XVII w. Spośród 32 wymienionych imiennie osób w *Nomina Catholicorum* 27 posiadało oprócz imienia także nazwisko. Z tych 27 nazwisk znaleziono kontynuację w pierwszej połowie XVII w. – niepotwierdzoną jednak twardymi danymi zapisów metrykalnych! – dla pięciu z nich. Należy jednak zastrzec, że niektóre z tych nazwisk (np. Brandt, Neumann) można uznać za pospolite, więc być może przeniesione do Gdańska z innych obszarów geograficznych. Niemniej – po latach nieustającego regresu demograficznego – mogłoby to świadczyć o tym, że w protestanckim Gdańsku zaczął się tworzyć pewien trzon wciąż jeszcze mniejszościowej, stopniowo jednak odradzającej się co do znaczenia i zasobów ludzkich społeczności katolickiej. Trudno na podstawie tak skąpych danych budować wiarygodny i kompletny model demograficznych, społecznych i religijnych tendencji w tym okresie, skoro wspomniano wcześniej o tak dużej liczbie osób, które na kartach wykorzystanych ksiąg metrykalnych zaistniały tylko jeden raz. Jednak nie sposób nie brać tych ustaleń pod uwagę w ogólnej ocenie stosunków wyznaniowych tego dużego protestanckiego ośrodka.

Tabela 7. Porównanie danych z *Nomina Catholicorum* z danymi z *Rejestru katolików gdańskich*

<i>Nomina Catholicorum</i>		<i>Rejestr katolików gdańskich</i>	
Nazwisko i imię	Status/profesja	Nazwisko i imię	Rok wystąpienia/status/profesja
Brandt Matthias	Nobilis	Brandt Adalbertus	1632 (syn)
		Brandt Hedwigis	1632 (matka)
		Brandt Laurentius	1632 (ojciec)
		Brandt Catharina (z d. Thempen)	1638 (ślub)
		Brandt Martinus	1638 (ślub)
Lemkie (Lembke) Philippina	Coniunx	Lembke Agnes	1637 (córka)
		Lembke Barbara (z d. Richtsky)	1627–1628 (żona – Peter, matka)
		Lembke Dorothea	1637 (matka)
		Lembke (Lemke) Petrus	1627–1628, 1637 (ojciec)
		Lembke Petrus	1628 (syn)
Neumann Philip	Stannifex	Neumann (Neyman) Georgius	1632–1640 (ojciec, chrzestny)
		Neumann Jacobus	1620–1629 (ojciec, chrzestny, świadek)
		Neumann Maria	1632 (matka)
		Neumann Nataniel	1620 (syn)
		Neumann Joannes	1620 (ojciec)
		Neumann Nataniel	1620 (syn)
Petrus (Peter) Martinus	Tornator succini	m.in. Georg Peters (Peter)	1609–1637
		Anna Peters (Peter)	1609–1635
Philippi Joannes	Brasseator civis	m.in. Philippi Nicolaus Philippi Magdalena	1608–1631 1608–1625
Schmitt Martinus	Chirurgus	Ze względu na pospolite nazwisko bardzo wiele pozycji!	

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae...*, t. 3, s. 497–498.

³⁸ W styczniu 1656 r. przewencyjnie zostały zniszczone przedmieścia gdańskie, w dużej części biskupie i kościelne posiadłości, zamieszkałe przez sporą liczbę katolików. Władze Gdańska prowadziły w tym czasie akcję przymusowego osiedlania mieszkańców tych przedmieść wewnątrz murów miejskich, co z pewnością mogło zaburzyć dotychczasowy układ stosunków demograficzno-wyznaniowych w mieście.

Dalekosiężnym celem tak przygotowanego materiału jest – po doprowadzeniu kwerendy do bardziej wyrazistej cezury czasowej, np. końca 1655 r.³⁸ – opublikowanie go w postaci wzorowanej na wspomnianym już spisie mieszkańców Bydgoszczy. Być może powstanie wtedy nieco pełniejszy demograficzny obraz katolickiej społeczności Gdańska, choć baza takiego opracowania nadal pozostanie jednostronna i niepełna (z obszaru Gdańska aż do 1678 r. można wykorzystać jedynie księgi metrykalne kościoła św. Brygidy oraz wspomniane już przykładowe wypisy z kaplicy domowej jezuitów na probostwie, możliwe są pojedyncze uzupełnienia z innych źródeł, np. akt miejskich). Z pewnością więc w dalszym ciągu będzie to tylko ciekawy materiał pomocniczy, cenny także dla ustalenia pewnych genealogicznych bądź prozopograficznych tropów. Pełniejszy jednak będzie przede wszystkim obraz stosunków religijnych Gdańska, skomplikowanych i niejednoznacznych w obszarze międzywyznaniowego pogranicza, gdzie reformacja i kontrreformacja stale budowały konfesyjne bariery, jednak wspólny gospodarczy i społeczny interes skłaniał jednostki do zawierania rodzinnych sojuszy i mimowolnego zacierania tych różnic.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Archiwum Archidiecezjalne w Oliwie:

D 28 (Chrzty parafii św. Ignacego 1615–1642).

D 45 (Chrzty parafii św. Brygidy 1608–1692).

D 46 (Chrzty parafii św. Brygidy 1608–1694, śluby 1619–1694).

Archiwum Diecezjalne we Włocławku, ABKP, 11 (30).

Archiwum Państwowe w Gdańsku, 353/40 (Chrzty parafii św. Katarzyny 1619–1640).

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Czaplicka-Niedbalska M., *Nazwiska mieszkańców Bydgoszczy od II połowy XV w. do I połowy XVIII w.*, Bydgoszcz 1995.

Kościelak S., *Księga metrykalna z jezuickiej stacji misyjnej na Plebanii NMP. Najstarsze zapisy chrztów i ślubów sprzed 1683 r. w parafii katolickiej w Gdańsku*, „Rocznik Gdański” 2011/2012, t. 71/72, s. 29–36.

Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae: episcopo factae, t. 3, wyd. S. Kujot, Toruń 1899 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu).

OPRACOWANIA

Baszanowski J., *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846 w świetle tabel ruchu naturalnego*, Gdańsk 1995.

Bokota P., *Księgi metrykalne parafii św. Jana we Włocławku jako źródło do badań nad miejscową społecznością do końca XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1997, t. 20, s. 95–104.

Cieślak K., *Kościół cmentarzem. Sztuka nagrobna w Gdańsku (XV–XVIII w.)*. „Długie trwanie” epitafium, Gdańsk 1992.

Drygas A., *Jan Ernest Scheffler (ok. 1604–1673)* [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4, Z. Nowak (red.), Gdańsk 1997, s. 152.

Kościelak S., *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk–Kraków 2003.

Kościelak S., *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012.

Kościelak S., *Panorama katolickiej społeczności w Gdańsku w pierwszej połowie XVII wieku. Zarys problemu* [w:] *Miscellanea pomorskie. Studia z dziejów Pomorza Zachodniego i Nadwiślańskiego*, W. Skóra (red.), Słupsk 2008, s. 9–23.

- Kościelak S., *Protestanczy prowizorzy klasztoru brygidek w Gdańsku na przełomie XVI i XVII wieku*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 2010, t. 4, s. 69–90.
- Kotecki R., *Rejestracja metrykalna wiernych w świetle potrydenckiego ustawodawstwa Kościoła katolickiego. Szczególne uwzględnienie prawodawstwa diecezji chełmińskiej, gnieźnieńskiej, płockiej i włocławskiej*, „Nasza Przeszłość” 2009, t. 112, s. 135–179.
- Kukło C., *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009.
- Łygaś W., *Gdańsk. Szwedzkie karty historii*, Gdańsk 2001.
- Matysik S., *Eliasz Konstanty Schröder. Gdański prawnik i sekretarz królewski z XVII wieku. Życie i dzieło*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1954, t. 6, s. 153–175.
- Nowak Z., *Reiniger Szymon (?–ok. 1662)* [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4, Z. Nowak (red.), Gdańsk 1997, s. 51–52.
- Pałubicki J., *Malarze gdańscy. Malarze, szklarze, rysownicy i rytownicy w okresie nowożytnym w gdańskich materiałach archiwalnych*, t. 2, Gdańsk 2009.
- Pasierb J.S., *Malarz gdański Herman Han*, Warszawa 1974.
- Tylicki J., *Rysunek gdański ostatniej ćwierci XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Toruń 2005.
-